

A woman with short, curly brown hair, wearing a dark blue and red patterned headscarf and a brown and white checkered jacket, is looking down at her work in a workshop. The workshop is dimly lit, with several large, industrial-style lamps hanging from the ceiling. The lamps have glass globes and metal frames. The woman is standing at a workbench, and various tools and materials are visible on the surface. The background is dark and out of focus.

Lektionsmaterial för
högstadiet och gymnasiet

Ett bättre liv

- Industrialiseringen i Sverige

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning	3
Industrialiseringen i Sverige	4
Lärrarhandledning	6
Erik Lindberg, metallarbetare	7
Olga Larsson, prostituerad/gatflicka	10
Carl Nilsson, fabrikör på Virserums Nya Möbelfabrik	13
Helge Christiansson, springpojke i mjölkbutik och järnhandel	16
Per-Erik Mård, kontorist	18
Maria Hallström, tvätterska	21
Svea Nilsson, arbetssökande hembiträde	25
Elof Andersson, gatsopare	28
Avslutande uppgift	31
Koppling till läroplaner	32
Bildförteckning	34

SKANSEN

Inledning

Människor har i alla tider strävat efter ett bättre liv. Men vad innebär egentligen ett bra liv? Och betyder det samma sak i dag som förr?

I det här lektionsmaterialet får eleverna möta människor som levde under industrialiseringens tid i Sverige. Genom deras livsberättelser får eleverna undersöka hur arbete, bostad, utbildning, kön, klass och samhällsförändringar påverkade människors möjligheter och livsval.

Genom att jämföra dåtidens villkor med dagens samhälle kan eleverna reflektera över sina egna liv, över andras erfarenheter och över hur människor både formas av sin tid och själva är med och förändrar historien.

Materialet är utformat för undervisning i klassrummet och kan användas inom framför allt historia och samhällskunskap. Det knyter an till kursplanernas innehåll om industrialisering, migration och urbanisering, demokratisering, arbetslivets villkor, mänskliga rättigheter och skillnader i människors levnadsvillkor.

Så här arbetar du med materialet

Du ska läsa en livsberättelse om en person som levde under industrialiseringens tid. Till berättelsen finns begrepp, frågor och diskussionsuppgifter.

Använd texten när du svarar på frågorna och fundera på hur personens liv påverkades av samhället omkring personen.

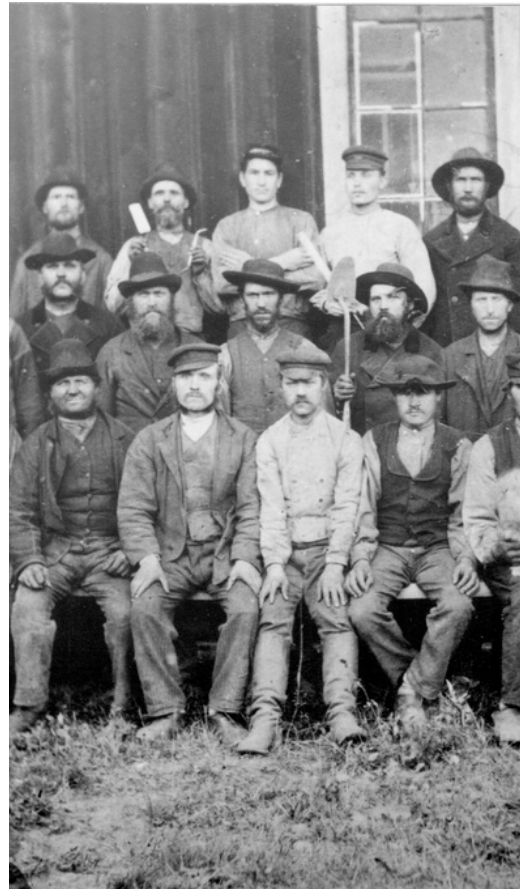
Industrialiseringen i Sverige

Vid mitten av 1800-talet var Sverige fortfarande ett fattigt land där de flesta människor arbetade inom jordbruket. Många bodde på landsbygden och levde av det som jorden, skogen och djuren gav. Under andra hälften av 1800-talet började landet förändras.

Nya maskiner, nya transportmöjligheter och nya sätt att organisera arbetet gjorde att industrin växte. Det industriella genombrottet i Sverige kom omkring år 1870, senare än i Storbritannien, som länge hade varit Europas ledande industriland. Sveriges industrialisering började till stor del med skogen. I norra Sverige fanns stora mängder trä, som efterfrågades av växande industristäder i andra länder. Sågverken byggdes ut, och när ångkraft började användas kunde de placeras nära hamnar. Det gjorde det lättare att exportera trävaror.

Även järn och stål blev viktiga. Järn behövdes till järnvägar, båtar, maskiner och fabriker. Nya tekniska metoder gjorde det möjligt att framställa stål i större skala. Malm från bland annat Dalarna, Gällivare och Kiruna blev mycket värdefull. Textilindustrin växte också. I städer som Borås, Göteborg och Norrköping byggdes spinnerier och väverier. Där arbetade många människor, ofta under långa arbetsdagar och med hårda villkor.

Industrialiseringen förändrade var människor bodde och arbetade. När jordbruket blev effektivare behövdes inte lika många arbetare på landsbygden. Samtidigt behövde fabriker, verkstäder, hamnar och kontor arbetskraft. Många människor flyttade därför från landsbygden till städer och tätorter. Detta kallas urbanisering. Städerna växte snabbt, men bostäderna var ofta trånga och arbetsvillkoren kunde vara svåra. Många svenskar valde också att lämna landet. Mellan 1850 och 1930 emigrerade omkring 1,2 miljoner svenskar, framför allt till Amerika. För många handlade det om fattigdom, brist på arbete och en dröm om ett bättre liv.

Kunskap blev allt viktigare i det nya samhället. Folkskolan infördes 1842 och bidrog till att fler människor lärde sig läsa och skriva. Det fick betydelse både för arbetslivet och för demokratis utveckling.

Sverige blev också känt för tekniska uppfinningar och nya företag. Dynamit, separatorn, kullagret och AGA-fyren är exempel på uppfinningar som fick stor betydelse. Företag som ASEA, Ericsson, SKF och Alfa Laval växte fram och sålde produkter både i Sverige och utomlands.

För att bygga fabriker, järnvägar och industrier behövdes mycket pengar. Investeringar kom både från svenska banker och från utländskt kapital, bland annat från England, Tyskland och Frankrike.

Industrialiseringen skapade också nya samhällsgrupper. Industriarbetare, lantarbetare, tjänstemän, företagare och kapitalägare fick olika roller i det nya samhället. Skillnaderna mellan människor kunde vara stora när det gällde lön, bostad, utbildning, makt och inflytande.

Alla hade inte samma möjligheter att påverka samhället. Även efter att ständsriksdagen avskaffades 1866 saknade många människor rösträtt. Kvinnor hade inte rösträtt, och många män utestängdes också från politiskt inflytande.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet växte flera folkrörelser fram.

Arbetarrörelsen kämpade för bättre arbetsvillkor och politiska rättigheter.

Kvinnorörelsen arbetade för kvinnors rättigheter och rösträtt. Nykterhetsrörelsen protesterade mot alkoholens skadeverkningar, och väckelserörelsen ville ha ett friare religiöst liv.

År 1921 genomfördes allmän och lika rösträtt för kvinnor och män i Sverige. Det var en viktig del av Sveriges demokratisering.

Industrialiseringen förändrade Sverige i grunden. Människor fick nya arbeten, nya bostadsmiljöer och nya möjligheter, men också nya problem. Arbetsdagarna kunde vara långa, lönerna låga och bostäderna trånga. Samtidigt växte utbildning, föreningsliv, teknik och demokratiska rättigheter fram.

Lärarhandledning

Lektionsmaterialet består av åtta livsberättelser från industrialiseringens Sverige. Vissa personer i materialet bygger på namngivna historiska personer och bevarade berättelser. Andra är pedagogiska gestalter som bygger på historiskt källmaterial och typiska livsvillkor från perioden. Detta kan användas som utgångspunkt för samtal om skillnaden mellan historisk källa, tolkning och pedagogisk berättelse. Genom berättelserna får eleverna möta människor med olika bakgrund, yrken, livsvillkor och framtidsdrömmar.

Syftet är att eleverna ska undersöka hur industrialiseringen förändrade människors liv. De får reflektera över arbete, bostad, mat, utbildning, könsroller, migration, demokrati och sociala villkor. Genom att jämföra dåtidens samhälle med dagens kan eleverna också diskutera vad ett bättre liv kan betyda i olika tider.

Materialet kan användas som enskilda lektioner, som del av ett arbetsområde om industrialiseringen eller som underlag för grupparbete och redovisning.

Till varje livsberättelse finns tre typer av uppgifter

A-uppgifter

Eleverna får arbeta med ord och begrepp som är viktiga för att förstå livsberättelsen och den historiska perioden.

B-uppgifter

Eleverna besvarar frågor med hjälp av livsberättelsen och eventuellt kompletterande källor. Frågorna hjälper eleverna att undersöka människors levnadsvillkor och sätta in berättelserna i ett större historiskt sammanhang.

C-uppgifter

Dessa uppgifter är mer öppna diskussions- och fördjupningsfrågor. Här får eleverna jämföra dåtid och nutid, söka mer information och resonera kring historiska förändringar, rättigheter, jämlikhet och framtidens möjligheter och utmaningar.

Uppgifterna kan genomföras individuellt, i par eller i grupp. De kan också användas som underlag för samtal, skriftliga svar, muntliga redovisningar eller avslutande diskussioner i helklass.

Material och förberedelser

Du som lärare väljer om eleverna ska arbeta med en, flera eller samtliga livsberättelser. Eleverna kan själva få välja vilken person de vill fördjupa sig i, eller så kan du fördela berättelserna mellan grupperna.

Förslag på upplägg

Lektion 1: Introduktion till industrialiseringen och gemensam genomgång av begrepp.
Lektion 2: Eleverna arbetar med en eller flera livsberättelser.
Lektion 3: Jämförelse, diskussion och avslutande uppgift i helklass.

Besök sedan Skansen och boka ett skolprogram i ämnet med en av våra Museilärare.

Eleverna behöver tillgång till livsberättelserna, arbetsfrågorna och möjlighet att anteckna sina svar. Det kan ske i en skrivbok, eller på utskrivna arbetsblad. De kan också behöva använda dator för att söka fakta, en lärobok, uppslagsverk eller andra tillförlitliga källor som du som lärare bedömer som relevanta.

Erik Lindberg, metallarbetare

Erik föddes 1896 i Nyhammar, två mil från Ludvika i Dalarna. När han bara var tio år gammal började han arbeta på järnbruket, trots att åldersgränsen egentligen var tolv år.

Eriks arbete var att måla vinkeljärn till el- och telefonstolpar. Arbetsdagarna var mycket långa, 11,5 timmar om dagen. Lönen var låg: 1–2 öre per stolpe. Om någon kom för att inspektera arbetsplatsen måste Erik och de andra minderåriga barnen gömma sig i kolboxen.

När Erik var femton år fick han i stället hjälpa smeden i verkstaden på bruket. Som artonåring flyttade han till Göteborg och började arbeta på SKF, Svenska Kullagerfabriken. Där arbetade han som experimentarbetare, alltså med att prova och utveckla nya produkter.

På fritiden var Erik med och startade en boxningsklubb. Han gick också en period på konstkurs. Egentligen drömde han om att bli fotograf. Han sparade pengar för att kunna köpa kamerautrustning och öppnade år 1920 en fotoateljé i Nyhammar.

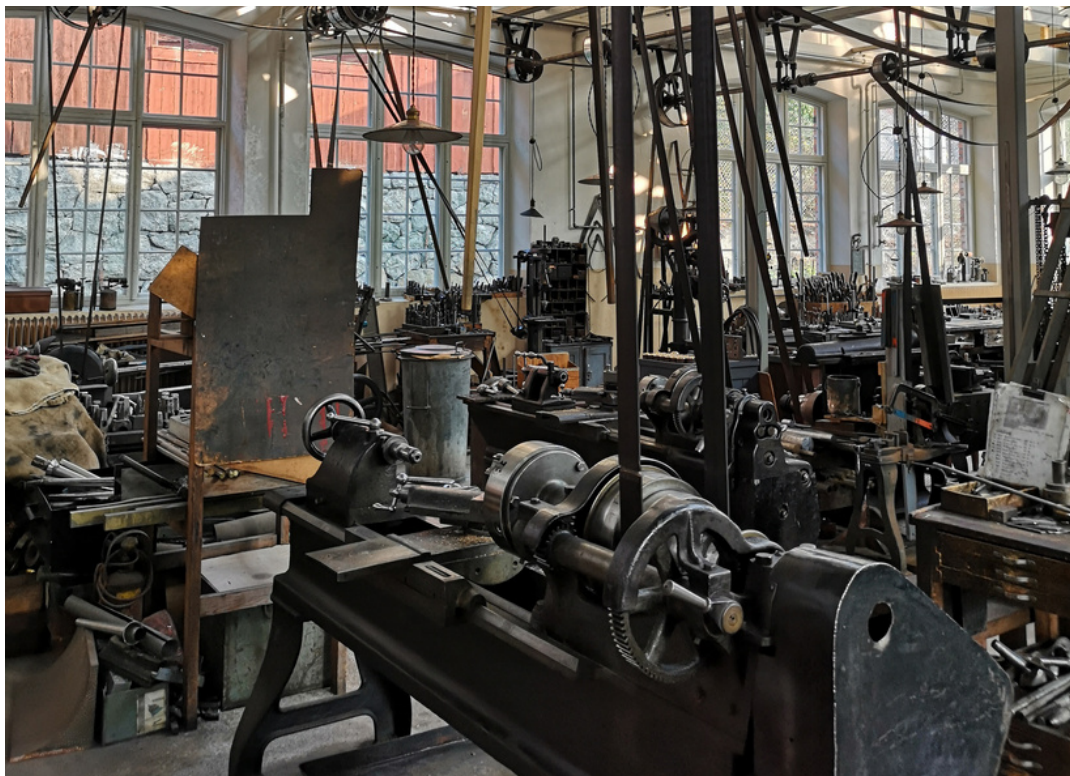
Samma år återvände Erik till bruket i Nyhammar. Där engagerade han sig fackligt och blev sekreterare i IF Metalls lokala avdelning. De som var fackligt aktiva motarbetades av disponent Hammarström, som ägde bruket. Det var kristid och bruket gick dåligt.

År 1923 packade Erik sina ägodelar och emigrerade till Amerika. Han bosatte sig i Hammond, en förstad till Chicago. Under sommarhalvåret arbetade han i en isfabrik. Där arbetade han tolv timmar om dagen, sju dagar i veckan. På vintern körde han ut kol till bostäder. Både hans arbetsgivare och flera av hans vänner var svenskar.

Efter börskraschen 1929 blev det svårt att få arbete och pengar. En barndomsvän från Sverige lockade Erik till Detroit, där han blev instrumentmakare. Senare drev han en egen bilverkstad under några svåra år, men han trivdes bättre som anställd. Han återvände därför till verkstadsarbetet och stannade kvar där till 1970. Då var han 74 år gammal.

När Erik blev äldre hade hans bostadsområde i Detroit blivit alltmer osäkert. Han råkade ut för flera rån och överfall. Till slut övertalades han att återvända till Sverige. Som 82-åring flyttade han hem till Nyhammar. Där delade han hushåll med en yngre syster och ägnade sig åt sitt stora intresse för hembygdshistoria.

Källa: Metallarbetarnas fackförbund. Muntligt berättat för fackliga kollegor.

Faktaruta: Barnarbete

Barnarbete har förekommit i nästan alla tider och samhällen. I det gamla bondesamhället var det vanligt att barn hjälpte till hemma på gården så snart de kunde. Barn kunde till exempel passa djur, bära vatten, hjälpa till med skörden eller ta hand om yngre syskon. Arbetet sågs ofta som en naturlig del av familjens försörjning.

När Sverige industrialiserades började barn också arbeta i fabriker, verkstäder och andra arbetsplatser. Fabrikerna delade ofta upp arbetet i enkla moment. Det gjorde att även barn kunde få arbetsuppgifter som fabriksägarna ansåg att de klarade av. Barnarbete var särskilt vanligt inom textilindustrin, tobaksindustrin och tändsticksindustrin.

Enligt 1864 års näringsfrihetsförordning var tolv år åldersgränsen för anställning. I praktiken kunde barn ändå börja arbeta tidigare, som i Eriks berättelse. Han började på järnbruket när han bara var tio år gammal, trots att det egentligen inte var tillåtet.

Under slutet av 1800-talet skärptes lagarna. År 1881 infördes nya regler för minderåriga som arbetade i fabrik, hantverk eller liknande verksamheter. Barn skulle ha avslutat sin skolgång innan de började arbeta. Barn mellan 12 och 14 år fick arbeta högst sex timmar per dag.

Ungdomar mellan 14 och 18 år fick arbeta högst tio timmar per dag, och nattarbete förbjöds. Barnarbetet minskade mot slutet av 1800-talet. Det berodde både på ny teknik, förändrade arbetsformer, skolans ökade betydelse och hårdare lagstiftning. Samtidigt visar berättelser som Eriks att regler inte alltid följdes. För många fattiga familjer var barnens arbete fortfarande viktigt för att familjen skulle klara sig.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- börskrasch
- emigrera
- fackförening
- kristid
- instrumentmakare
- barnarbete

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Erik Lindberg och faktarutan om barnarbete.

1. Hur gammal var Erik när han började arbeta på järnbruket? Varför var det egentligen inte tillåtet?
2. Hur såg Eriks första arbetsvillkor ut? Beskriv arbetsuppgifter, arbetstid och lön.
3. Varför behövde Erik och de andra minderåriga barnen gömma sig när någon kom för att inspektera arbetsplatsen?
4. Vilka olika arbeten och yrken hade Erik under sitt liv?
5. Varför tror du att Erik engagerade sig fackligt? Vad säger det om arbetsvillkoren på bruket?
6. Varför emigrerade Erik till Amerika? Vilka möjligheter och svårigheter mötte han där?
7. Hur påverkades Erik av börskraschen 1929?
8. Vilka källor bygger berättelsen om Erik på? Vad kan vara styrkan och svagheten med en sådan källa?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Erik började arbeta när han var tio år. Hur tror du att det påverkade hans skolgång, fritid och framtidsmöjligheter?
2. Enligt barnkonventionen har barn rätt till utbildning, lek, vila, fritid och skydd mot farligt arbete. Vilka av dessa rättigheter saknade Erik som barn?
3. Varför tror du att fattiga familjer ändå kunde låta barn arbeta, trots att arbetet var tungt eller farligt?
4. Vad betyder "ett bättre liv" i Eriks berättelse? Handlar det om pengar, trygghet, frihet, utbildning, arbete eller något annat?

Olga Larsson, prostituerad/gatflicka

Sexton år gammal greps Olga av polisen för första gången. Hon hade stört ordningen på Humlegatan i Malmö med sång och musik. Olga Larsson var en av stadens prostituerade. Hennes liv var hårt. Men en oktoberdag 1909 kunde hon lämna sitt gamla liv bakom sig.

Det var många som hade kommit för att vinka av den stora båten som snart skulle lämna Köpenhamn. Men Olga trodde inte att någon hade kommit för hennes skull. Hennes väninna Ida var sjuk igen och orkade inte ta sig ur sängen. Ingen annan skulle sakna henne när hon åkte till Amerika.

Själv skulle hon inte heller sörja över någon i Malmö. Det var inte mycket gott hon hade fått ut av den staden. I Amerika kände hon ingen. Och ännu bättre: ingen kände henne. Ingen visste hur hon hade levt i Malmö.

Olga tänkte på vykortet hon skulle skicka från New York när hon hade bott där ett tag. Det skulle vara en bild med vackra höga hus på framsidan och eleganta människor som promenerade längs gatan. Precis som vykortet hon hade sett för flera år sedan. Det var det som hade gett henne tanken att hon själv skulle kunna resa till Amerika. Hon skulle pröva lyckan och kanske en dag bli lika fin som en av de vackra damerna på vykortet.

Kanske skulle hon skriva så här på sitt vykort till Ida hemma på gatan:

Kära Ida!

Jag skickar ett kort som är taget just på den gata där jag bor! Familjen är rik, kan du tro, och ger mig en rejäl lön. När jag tjänat ihop lite till kanske jag reser längre bort här i landet. Jag har träffat en man som heter Arthur. Han kommer från Stockholm och arbetar i hamnen. Vi går ut ibland. Han är en lugn och bra karl.

Hoppas du inte har det alltför illa. Jag önskar att du kunde komma hit.

Många hälsningar, Olga

Olga log för sig själv. Hon såg sig redan arbeta åt den fina, snälla familjen i det vackra, rena huset där borta.

En knuff i ryggen fick henne att vakna upp från sina drömmar.

– Flytta på dig! snäste en kraftig karl åt henne. Du har stått längst fram här bra länge nu! Andra vill också komma fram och vinka!

Olga gav honom en vass blick, men flyttade sig från sin plats längst fram vid relingen. Med långsamma steg gick hon mot strömmen åt det håll där hennes hytt låg. Där skulle hon bo tillsammans med flera andra kvinnor och barn under båtresan, som skulle ta nästan två veckor.

Trångt och rörigt kanske det skulle bli, men vad gjorde det? Hon hade fått en ny chans i livet och den tänkte hon ta vara på. Olga hade sparat i flera år. Vartenda öre som blivit över hade hon gömt undan. Många gånger hade hon velat ge upp och använda sina sparade slantar till annat, men hon hade klarat det. En dag när hon räknade sparpengarna räckte de. Både till biljett, reskassa och en slant för att klara den första tiden i New York.

Och nu var hon på väg. Det pirrade i magen på Olga.

Äntligen!

Källa: Terra Scaniae, Region Skåne. "Olga Larsson". Terra Scaniae var ett projekt om Skånes historia, riktat till bland annat skolan och allmänheten. Webbsidan var tidigare publicerad på <http://www.ts.skane.se/person/olga-larsson>, men är inte längre tillgänglig.

Faktaruta: Prostitution

Prostitution har funnits i många samhällen och under lång tid. Under 1800-talet ökade antalet kvinnor som försörjde sig genom prostitution, särskilt i växande städer. För många handlade det inte om ett fritt val, utan om fattigdom, utsatthet och brist på andra möjligheter.

Kvinnor hade ofta svårt att försörja sig på egen hand. Arbetsmarknaden var begränsad, och många kvinnor arbetade som tvätterskor, städerskor, hembiträden eller på krogar. Lönerna var låga och arbetena osäkra. För ogifta kvinnor i arbetarklassen kunde prostitution ibland bli en tillfällig nödlösning när andra arbeten saknades.

Kvinnors rättigheter var också begränsade. Under 1800-talet fick ogifta kvinnor gradvis större juridiska rättigheter, men gifta kvinnor stod länge under makens målsmanskap. Först 1921 blev även gifta kvinnor myndiga på samma villkor som män.

Samtidigt kunde kvinnor straffas av samhället och myndigheterna. Under delar av 1800-talet kontrollerades prostituerade kvinnor av polisen. De kunde registreras, övervakas och tvingas genomgå läkarundersökningar. Syftet sades vara att hindra spridning av könssjukdomar, men i praktiken var det framför allt kvinnorna som kontrollerades. Männen som köpte sex kontrollerades inte på samma sätt.

I Sverige fanns det reglementerade prostitutionssystemet mellan 1859 och 1918. När systemet avskaffades kunde prostituerade kvinnor ändå fortsätta att kontrolleras genom lösdriverilagen, som riktades mot personer som saknade det myndigheterna kallade en "ärlig försörjning".

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- amerikabrev
- emigration
- gatflicka
- myndig
- lösdriveri
- människohandel

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Olga Larsson och faktarutan om prostitution.

1. Hur gammal var Olga när hon greps av polisen första gången?
2. Varför vill Olga lämna Malmö och resa till Amerika?
3. Vad drömmer Olga om att hennes liv i Amerika ska bli?
4. Vad säger berättelsen om Olgas ekonomiska situation?
Hur har hon lyckats få pengar till resan?
5. Vilka möjligheter hade kvinnor i arbetarklassen att försörja sig vid den här tiden?
6. Hur kontrollerades prostituerade kvinnor av samhället och myndigheterna under Olgas tid?
7. Olga emigrerar för att börja om. Vilka andra orsaker kan det finnas till att människor lämnar sitt land?
8. Vilka källor kan berättelsen om Olga bygga på? Vad kan sådana källor berätta, och vad kan vara svårt att veta säkert?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Vad betyder "ett bättre liv" för Olga? Handlar det om arbete, trygghet, frihet, pengar, respekt eller något annat?
2. Hur påverkades Olgas möjligheter av att hon var kvinna, fattig och arbetarklass?
3. Vilket ansvar har samhället för människor som befinner sig i fattigdom, utsatthet eller beroende av andra?
4. Hur kan migration vara både en möjlighet och en risk?

Carl Nilsson, fabrikör på Virserums Nya Möbelfabrik

Carl Nilsson föddes och växte upp på Öland. När familjens hem brann ner stod de utan bostad och egendom. Föräldrarna blev kvar på Öland, men Carl flyttade till släktingar i Virserum i Småland.

I Virserum ägde Carls kusin en snickerifabrik som kallades Bolaget. Där fick Carl både bostad och arbete. Under sex år gick han i lära till möbelsnickare. Carl hade varken pengar eller mycket skolutbildning, men han var ambitiös och ville framåt.

Redan under läroåren prövade Carl sina talanger som affärsman. Han skaffade postorderkataloger, beställde tygprover och tog upp beställningar på kostymtyger. Det gick bra, och senare flyttade han till Stockholm.

I Stockholm fortsatte Carl som säljare. Han arbetade i Bolagets möbelaffär vid Stureplan. Efter en tid fick han frågan om han ville vara med och driva en egen möbelfabrik i Virserum. En annan fabrik hade gått i konkurs, och Carl antog erbjudandet.

Problemet var att han saknade kapital. Därför slog han sig ihop med tre andra medarbetare. De tog över lån i Sparbanken och lyckades samla borgenärer bland bönder i byarna runt Hultarp. I början var ekonomin mycket osäker. De hade ont om pengar och använde tillfälligt anställda arbetare.

I stugorna och byarna runt Virserum fanns många unga som behövde arbete. Arbetstiden på fabriken var lång: 58 timmar i veckan. Man arbetade tio timmar om dagen, utom på lördagar då arbetsdagen var åtta timmar. Pengar behövdes till lån, löner och material innan tillverkningen hade kommit i gång ordentligt.

I slutet av det första verksamhetsåret kunde de fyra kompanjonerna ta ut 15 kronor var i lön var fjortonde dag. Till jul fick de 30 kronor extra. De anställda fick ungefär lika mycket, något mindre i lön men större julpeng.

Försäljningen var avgörande för fabrikens framtid. En av kompanjonerna, Gustav, gjorde den första försäljningsresan och kom hem med beställningar. Carl gjorde nästa resa och lyckades få ännu fler. Under tiden hade Gustav beställt telefon och en 3,5 kilometer lång telefonledning till Virserum. Fabriken fick telefonnummer 16. Telefonen var en dyr investering. Beslutet ledde till konflikt mellan Carl och Gustav, som lämnade företaget hösten 1903.

Fortsättning

År 1906 byggde Carl ett hus med två lägenheter och affärslokal i Hultarp, en by utanför Virserum. Året därpå gifte han sig med Kristina Simonsson och flyttade in i huset tillsammans med henne. I den andra lägenheten bodde en fabriksarbetare med sin fru.

Efter några år var bara två kompanjoner kvar: Walfrid och Carl. De delade upp arbetet mellan sig. Walfrid skötte produktionen hemma i fabriken, medan Carl reste runt och tog hand om försäljning och kontakter. I Carls hus hade de inrett ett kontor där de skötte administration och räkenskaper. Någon särskild kontorist hade de inte råd att anställa.

Carl var också aktiv i samhället. Han var medlem i missionsförsamlingen i Virserum, ledde arbetet med ett kyrkobygge, satt i sparbanksstyrelsen och var ledamot i kommunfullmäktige.

År 1909 köpte företaget en tomt vid ån och startade ett sågverk. Ekonomin blev allt bättre.

Fabriken fick fast anställda arbetare och byn började växa med fabriken som centrum.

Under första världskriget tjänade företaget pengar på skogsavverkning. Carl reste runt bland bönder och köpte skog. Timret kördes med företagets egna hästar, ofta med hjälp av bönder i trakten, och sågades sedan vid Virserums Nya Möbelfabrik.

På 1920-talet växte företaget ytterligare. Hultarp fick järnvägsstation 1922, vilket gjorde transporterna enklare. Under slutet av 1920-talet hade snickerifabriken som flest anställda, omkring 25–30 personer. I bonarverkstaden arbetade flera kvinnor.

Carls och Walfrids söner började också arbeta i fabriken som springpojkar. De fick städa, värma limpannor och göra ärenden åt de äldre arbetarna. Samtidigt förväntades de lära sig yrket genom att titta på skickliga hantverkare. En del arbetare behandlade pojkarna väl och delade med sig av sina kunskaper. Andra var hårdare, och pojkarna kunde svara med spratt och små protester.

Virserums Nya Möbelfabrik gick bra, och Carl och Walfrid hade stora planer. De byggde en ny fabrik i tre våningar intill den äldre rödmålade träfabriken. Den nya fabriken stod klar 1932.

År 1934 höll Walfrid och Carl auktion mellan sig om vem som skulle äga fabriken. Carl vann och fortsatte därefter som ensam ägare. Hans söner arbetade då i företaget.

Källa: Zaar, Christin. Människor kring Virserums snickerifabrik i Hultarp. 1990.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- borgenär
- frikyrkorörelsen
- kapital
- konkurs
- lärling
- entreprenör

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Carl Nilsson.

1. Varför flyttade Carl från Öland till Virserum?
2. Carl saknade både pengar och längre skolutbildning. Vilka egenskaper och kontakter hjälpte honom ändå att ta sig fram?
3. Vad lärde sig Carl under sina år som möbelsnickarlärling?
4. Vilka risker fanns det med att driva fabrik?
5. Hur såg arbetstiden ut för arbetarna på fabriken?
6. Vilken roll hade kvinnorna i berättelsen och i fabriken?
7. Varför var telefonen en viktig men omstridd investering?
8. Vilka källor kan berättelsen om Carl och Virserums Nya Möbelfabrik bygga på? Vad kan vara styrkan och svagheten med sådana källor?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Carl gick från lärling till fabriksägare. Vad säger hans berättelse om möjligheter till social rörlighet under industrialiseringens tid?
2. Hur skilde sig Carls livsvillkor från arbetarnas livsvillkor?
3. Vad betyder "ett bättre liv" i Carls berättelse? Handlar det om arbete, lön, utbildning, frihet, respekt eller något annat?
4. Vilka likheter och skillnader finns mellan att starta företag under Carls tid och att starta företag i dag?

Helge Christiansson, springpojke i mjölkbutik och järnhandel

Helges lärare i folkskolan uppmuntrade honom att söka till läroverket. Det kunde ha gett honom möjlighet att studera vidare. Men hans pappa motsatte sig förslaget. En anledning var troligen att Helges mamma just hade dött. Pappan stod då ensam med ansvaret för att försörja och ta hand om fyra pojkar i åldern 10 till 15 år.

I stället för att fortsätta i skolan fick Helge söka arbete. Det var inte lätt, eftersom 1930-talet var en tid av ekonomisk kris och arbetslöshet.

När Helge var tretton år fick han sitt första arbete som springpojke i en mjölkbutik. Arbetstiden var lång. På vardagar arbetade han från klockan 8 till 18, och på söndagar från klockan 8 till 10. Lönen var 6 kronor i veckan.

Arbetet bestod till stor del av att köra ut mjölk till kunder. Helge cyklade genom staden med en tung packcykel. Korgen var fullastad med mjölkkärl på en till tre liter. I alla väder trampade och ledde han cykeln fram över de kullerstenslagda gatorna.

Efter en tid började Helge längta efter ett annat arbete. Väg i vägg med mjölkbutiken låg Lindströms Järn & Maskinaffär. Järnhandeln hade ett mer spännande sortiment, tyckte Helge. Genom järnhandelns chaufför fick han höra att de behövde en ny springpojke. Helge gick in i affären och frågade om han kunde få jobbet. Det fick han direkt. Kanske hade de sett hur flitigt han arbetade med mjölkcykeln. Lönen höjdes till 8 kronor i veckan. Året var 1933 och Helge var 13 eller 14 år.

Men arbetet i järnhandeln var inte lättare. Även där blev den tunga packcykeln hans närmaste arbetsredskap. Nu skulle han inte köra mjölkflaskor utan järnhandelsvaror. Tunga järnstänger skulle levereras uppför och nedför backar. Ibland fick han skjuta cykeln en meter i taget, sätta foten på bromsen och ta ett nytt tag. Det hände att fotgängare hjälpte honom att skjuta på. Järnhandeln hade också en lastbil, en Graham Brothers, men bensinen var dyr och bilen fick inte användas i onödan. Därför fick Helge ofta gå eller cykla med varorna.

Förutom att göra ärenden och leveranser skulle Helge packa upp varor och städa. Varje morgon skulle han damma av kontoret med pulpeter, skrivdon, hyllor och skåp. Han skulle också tömma papperskorgar. Varje kväll, kvart i sex, skulle butikens trögolv sopas. För att det inte skulle damma för mycket strödde man ut fuktigt sågspån på golvet.

Under Helges tid som springpojke var Edvard Odin direktör för järnhandeln. Han var över 70 år och en välkänd och respekterad man i staden. Han gick ofta omkring i butiken, småvisslade, pratade med kunderna och bjöd på snus och cigarrer. I berättelsen framgår också att han kunde bete sig olämpligt mot kassörskan. Det visar att arbetsplatser kunde präglas av tydliga maktskillnader, både mellan äldre och yngre och mellan män och kvinnor.

Direktören kunde samtidigt vara omtänksam mot Helge. En dag fick han höra att Helge skulle konfirmeras. Då sa han åt Helge att gå till en klädaffär och ta ut de kläder han behövde.

Järnhandeln skulle betala. För Helge betydde det mycket.

När Helge var femton år fick han möjlighet att bli yngsta biträde i järnhandeln. Samtidigt anställdes en ny springpojke. Nu fick Helge börja betjäna kunder och svara i telefon. Det var ett tydligt steg uppåt i arbetet och ett viktigt steg i hans yrkesliv.

Källa: Liljequist, Kurt E., red. Järnhandeln i våra hjärtan: Sveriges Järnhandlareförbund 1907–1997. Stockholm: Sveriges Järnhandlareförbund, 1997.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- packcykel
- biträde
- ekonomisk depression
- folkskola
- springpojke
- arbetsvillkor

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Helge Christiansson.

1. Hur gammal var Helge när han började arbeta som springpojke?
2. Vilka arbetsuppgifter hade Helge i mjölkbutiken?
3. Hur förändrades hans lön när han fick arbete i järnhandeln och vad hade han där för arbetsuppgifter?
4. Vilka transportsätt fanns när varor skulle levereras? Beskriv för- och nackdelar med cykel och lastbil.
5. Hur mycket fritid verkar Helge ha haft? Jämför hans arbetsvecka med en skolelevs eller ung arbetstagares vardag i dag.
6. Vad får vi veta om skillnaderna mellan Helges och direktörens ekonomiska och sociala situation?
7. Varför tror du att Helge fick jobbet i järnhandeln? Vilka egenskaper verkar arbetsgivaren ha uppskattat?
8. Vilka kvinnor nämns i berättelsen? Vilka roller har de?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Helge hade möjlighet att studera vidare, men började arbeta i stället. Vad säger det om hur klass och familjens ekonomi kunde påverka barns framtid?
2. Vilka skillnader finns mellan Helges arbetsvillkor och dagens arbetsvillkor för unga?
3. Vad betyder "ett bättre liv" i Helges berättelse? Handlar det om utbildning, arbete, lön, ansvar, status eller trygghet?
4. Tycker du att Helge hade möjlighet att påverka sin egen framtid? Varför eller varför inte?

Per-Erik Mård, kontorist

Per-Erik Mård föddes den 24 juni 1910 i stadsdelen Landala i Göteborg. Hans far arbetade som lagerarbetare på en järnfirma. Hans mor var hemmafru, men hon tvättade och strök fintvätt åt andra för att familjen skulle få extra inkomster.

Per-Erik var enda barnet. Familjen bodde i en enkel enrumslägenhet. Där fanns ingen garderob, men en tambur. Det fanns ingen riktig diskho, bara en avloppsvask med kallt vatten. Avträdet låg på gården, men ersattes senare av en toalett på varje våningsplan. Elektricitet fanns inte från början, men kom senare med en ljuspunkt i köket och en i rummet.

Familjens inkomster var små. Under första världskriget var paltbröd och morotspudding vanliga maträtter, även om Per-Erik inte tyckte att de var särskilt lockande.

Per-Erik gick nio år i skolan. Det verkar inte ha funnits någon större diskussion hemma om vilket yrke han själv ville ha. Våren 1925 kom hyresvärden och frågade om Per-Erik ville följa med honom till hans arbetsplats, en stor byggmästarfirma, och tala med chefen. Den yngste mannen på affärskontoret hade varit i militärtjänst, blivit sjuk och dött. Företaget behövde därför en ny kontorspojke.

Det bestämdes att Per-Erik först skulle avsluta skolgången och sedan börja arbeta direkt. Det kändes hårt att sommarlovet bara blev en enda söndag. Men det fanns också något positivt: han skulle få använda firmans trampcykel gratis på fritiden. För en arbetarpojke 1925, som inte hade råd med en egen cykel, var det mycket lockande.

En av de första arbetsuppgifterna Per-Erik fick lära sig var att hjälpa till med blåkopior på ritkontoret. Det var ett sätt att kopiera ritningar. Ljuskänsligt papper och ett ritningsoriginal placerades under en glasskiva och vändes upp mot ett takfönster. Efteråt skulle kopian blötas i ett vattenbad och hängas upp för att torka.

Senare ersattes blåkopiorna av ammoniakbehandlade kopior. Brev och fakturor kopierades också, men på andra sätt. Vid den här tiden skrevs korrespondens, fakturor och bokföring ofta in i bundna böcker.

Företaget där Per-Erik arbetade var en arkitekt- och byggmästarfirma. Där fanns ett ritkontor, ett affärskontor, ett materialförråd, en snickeriverkstad och en brädgård. Brädgården låg så att virke kunde tas emot både med järnväg och fartyg.

När Per-Erik började hade företaget två bröder som chefer. De var söner till företagets grundare. År 1928 bestod kontorspersonalen av chefen, en byggnadsinspektör, en kontorschef, tre kontorister, en kassörska och fem personer på ritkontoret. Totalt var de tolv personer. Dessutom arbetade 12–15 arbetare i snickeriverkstaden, 4–5 män i materialförrådet, två lastbilschaufförer och två män på brädgården.

Kontorschefen var 72 år när Per-Erik började arbeta 1925. Han tyckte inte om räknemaskiner, men sådana började ändå användas. Fakturor skrevs länge för hand. Mycket av arbetet på kontoret handlade om noggrannhet, ordning och rutiner.

Fortsättning

Per-Erik fick hjälpa kontorschefen att sortera och ta hand om följesedlar för levererade varor. Innan han fick börja granska fakturor hade han i flera år sprungit runt i staden en gång i månaden för att betala företagets räkningar kontant. Pengarna förvarades i en kraftig plånbok med firmans namn på framsidan.

Senare började företaget använda postgiro för betalningar. Det gjorde betalningarna enklare och säkrare. Bokföringen av personalens löner gjordes i bundna böcker. Varje arbetare skrevs in arbetslag för arbetslag, först med vanliga arbetstimmar och sedan med ackordstillägg. Lönerna betalades ut varje vecka. Verkmästaren eller hans bud hämtade böckerna på avlöningsdagen och lämnade tillbaka dem nästa dag.

År 1936 föreslog Per-Erik en förändring i lönebokföringen. Han ville lägga till en extra kolumn för ackordstid bredvid den vanliga timlönen. Då skulle man slippa skriva samma uppgifter två gånger. Förslaget godkändes, även om det skedde med viss tvekan.

Per-Erik hade 60 kronor i månadslön 1926. År 1938, samma år som han gifte sig, hade lönen stigit till 350 kronor i månaden.

Källa: Bohman, Stefan, red. Mitt liv och arbete: kommunal- och industrianställda tjänstemäns minnen. Stockholm: Nordiska museet, 1987.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- ackord
- bokföring
- faktura
- postgiro
- kontorist
- tjänsteman

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Per-Erik Mård.

1. Hur såg Per-Eriks familj ut, och vilka arbeten hade hans föräldrar?
2. Hur fick Per-Erik sitt första arbete som kontorspojke?
3. Varför blev Per-Eriks sommarlov mycket kort?
4. Vilka arbetsuppgifter hade Per-Erik som kontorspojke och kontorist?
5. Varför var kontorsarbete beroende av ordning, noggrannhet och rutiner?
6. Vilka yrken fanns på företaget där Per-Erik arbetade? Vilka av dem finns kvar i dag, och vilka har förändrats?
7. Var finns kvinnorna i Per-Eriks berättelse? Vilka roller har de i hemmet och på arbetsplatsen?
8. Vilka spår av modernisering och industrialisering syns i Per-Eriks berättelse?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Vilka kunskaper och egenskaper behövde en kontorist på Per-Eriks tid?
2. Hur har ny teknik förändrat kontorsarbete från Per-Eriks tid till i dag?
3. Finns det yrken i dag som håller på att förändras lika mycket som kontorsarbete förändrades under 1900-talet?
4. Vad betyder "ett bättre liv" i Per-Eriks berättelse? Handlar det om tryggare arbete, högre lön, utbildning, status eller något annat?

Maria Hallström, tvätterska

Maria Hallström föddes år 1865. Hon bor tillsammans med sin syster Anna och flera av deras barn i en enkel arbetarbostad. Både Maria och Anna är änkor. Marias man dog i tuberkulos några år tidigare. När han dog förlorade Maria inte bara sin make, utan också en viktig del av familjens försörjning.

I hushållet finns flera barn. En av Marias söner är i tonåren och arbetar i en mekanisk verkstad. Barnens arbete kunde vara nödvändigt för att familjen skulle klara sig ekonomiskt. Skolgång och framtidsdrömmar fick ofta stå tillbaka när det viktigaste var att få in pengar till mat, hyra och andra nödvändiga utgifter.

Maria försörjer sig som tvätterska. Hon tvättar åt bättre bemedlade familjer, alltså familjer som har mer pengar och högre social ställning än hon själv. Dessa familjer kunde lämna bort sin smutstvätt till kvinnor som Maria. På så sätt blev Marias arbete en nödvändig del av andra människors bekväma vardag, samtidigt som det gav henne själv låg inkomst, hårt slit och liten trygghet.

Arbetet börjar inte vid tvättbaljan. Först måste Maria hämta smutstvätten hemma hos kunderna. Tvätten kan vara tung och otymplig att bära. Därefter ska den sorteras, blötläggas, kokas, sköljas, klappas, vridas ur och till sist torkas. Det är ett arbete som kräver både styrka, uthållighet och vana. Tvätt var inte något snabbt hushållsarbete. För en tvätterska kunde en stortvätt ta en hel dag eller mer.

Maria tvättar i Hammarby sjö, som ligger i närheten av hemmet. Sjön är hennes arbetsplats. Där sköljer och bearbetar hon tvätten. Under varmare årstider är arbetet tungt nog, men på vintern blir det både farligt och plågsamt. Då kan tvätterskor behöva arbeta vid vakar i isen. De måste hugga upp eller använda öppningar i isen för att komma åt vattnet. Händerna domnar av kylan, kläderna blir våta och kroppen kyls ner samtidigt som arbetet fortsätter timme efter timme.

För att skölja tvätten kunde kvinnorna ligga eller luta sig över en bräda vid vaken. De slog plaggen med klappträn, vred ur dem och lade dem åt sidan. Rörelserna upprepades om och om igen. Arbetet slet på rygg, armar, händer och leder. Risken att halka, bli yr, tappa balansen eller falla i vattnet var verklig. För en kvinna som var beroende av varje inkomst kunde det ändå vara svårt att avbryta arbetet, även när kroppen var utmattad.

Maria är en pedagogisk gestalt som bygger på historiska livsvillkor för tvätterskor i Stockholm. Berättelsen har också inspirerats av Per Anders Fogelströms skildringar av arbetarkvinnors liv i romanen *Barn av sin stad*. Där möter läsaren Lotten, som är tvätterska precis som sin mor Malin och grannen Tvätt-Johanna. Lotten går hemifrån mycket tidigt de dagar hon ska byka. Hon är trött och märkt av många års hårt arbete.

I Fogelströms skildring arbetar Lotten och Johanna en vinterdag ute på Hammarby sjö. De har dragit ut tvätten på en kälke över isen för att skölja och klappa den vid en vak. Arbetet är kallt och tungt. De fortsätter länge, trots att kroppen protesterar, eftersom de behöver pengarna och vill få arbetet färdigt. När Lotten reser sig upp för att räta på ryggen blir hon yr, tappor balansen och faller i det iskalla vattnet. Olyckan slutar med att hon drunknar. Hemma väntar hennes man och barn, som förstår att något fruktansvärt har hänt när kroppen förs hem. För kvinnor som Maria och Lotten fanns få skyddsnät. Om de inte arbetade fick de ingen inkomst. Om de blev sjuka, skadade eller dog drabbades hela familjen.

Källa: Inspirerad av livsvillkor skildrade i Per Anders Fogelström, Barn av sin stad, Stockholm, 1962.

Faktaruta: Tvätt

Under förindustriell tid tvättade människor ofta i brygghus, vid sjöar eller i vattendrag. Tvätt var ett tungt och tidskrävande arbete. Därför gjordes stortvätt inte varje vecka, utan oftast några gånger om året. Arbetet utfördes ofta gemensamt av flera kvinnor.

När industrialiseringen tog fart flyttade allt fler människor in till städerna. Där bodde många trångt och hade sämre möjligheter att sköta större tvätt i hemmet. Det kunde saknas rinnande vatten, avlopp, plats att koka tvätt och utrymme för torkning.

Det fanns kommunala tvättstugor där människor kunde hyra in sig, men de räckte inte alltid till. Under början av 1900-talet blev det därför vanligt att överklass- och medelklassfamiljer i städerna lämnade bort sin tvätt till tvätterskor. Tvätterskorna kunde hämta smutstvätten hemma hos kunderna och sedan tvätta den i tvättstugor, brygghus eller vid sjöar och vattendrag.

För kvinnor som Maria kunde tvättarbete vara ett sätt att försörja sig. Samtidigt var arbetet mycket slitsamt. Tvätten skulle bäras, blötläggas, kokas, sköljas, klappas, vridas ur och torkas. På vintern kunde arbetet vara särskilt hårt, eftersom tvätterskor ibland arbetade vid vakar i isen.

Redan i början av 1900-talet fanns tvättmaskiner, men de var främst gjorda för tvätt i stor skala. Därför användes de framför allt på sjukhus, tvättinrättningar och andra större institutioner. På 1920-talet började de första tvättmaskinerna för hemmen komma, men de var dyra. De flesta hushåll hade därför inte råd att köpa dem.

På 1930- och 1940-talen blev tvätten också en politisk och social fråga. Många menade att hushållsarbetet behövde göras lättare. Om tvätt och annat hemarbete tog mindre tid kunde kvinnor få större möjlighet att arbeta utanför hemmet, utbilda sig eller delta mer i samhällslivet. Under samma period började automatiska tvättmaskiner utvecklas, och tvättstugor blev vanligare i flerfamiljshus. Med hjälp av ny teknik kunde tvätten så småningom åter skötas närmare hemmet, men på ett helt annat sätt än tidigare.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- byka
- klappträ
- tuberkulos
- tvätterska
- hygien
- arbetsmiljö

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Maria Hallström och faktarutan om tvätt.

1. Varför var Marias situation särskilt utsatt?
2. Hur försörjer sig Maria?
3. Varför kunde medelklass- och överklassfamiljer lämna bort sin tvätt?
4. Varför var tvätt ett tungt och tidskrävande arbete?
5. Vilka risker fanns för en tvätterskas hälsa?
6. Marias man dog i tuberkulos. Vad var tuberkulos, och varför var sjukdomen särskilt farlig i fattiga och trångbodda miljöer?
7. På vilka sätt kan ny teknik förändra människors vardag och arbetsliv, ge exempel?
8. Var finns männen i Marias berättelse? Vilka roller har de?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Vad betyder "ett bättre liv" i Marias berättelse? Handlar det om trygghet, hälsa, pengar, bostad, barnens framtid eller något annat?
2. Tvätt har traditionellt ofta varit kvinnors arbete. Varför tror du att vissa arbetsuppgifter har kopplats mer till kvinnor och andra mer till män?
3. Hur påverkade hushållsarbete kvinnors möjligheter att arbeta utanför hemmet, utbilda sig eller delta i samhället?
4. Finns det hushållsarbete i dag som fortfarande är ojämnt fördelat mellan kvinnor och män?

Svea Nilsson, arbetssökande hembiträde

Svea Nilsson är 17 år och har just anlänt med tåget till Stockholm från Sundbyberg. Året är 1935 och hon söker arbete som hembiträde. Hon har tidigare erfarenhet av sådant arbete.

Så här beskrivs det första mötet med en blivande arbetsgivare i en dagbok från tiden:

Jag tryckte på ringledningsknappen och ögonblicket därpå stod jag framför en högre dam med blåsvart hår och stålblå ögon. Jag neg.

– Ser hon inte vad det står på den där dörren? frågade frun och nickade mot en smal dörr med en vit emaljskylt med texten KÖK i blått. Det är genom den dörren hon ska gå. Men för all del, stig in här då, tillade hon och lät mig passera in.

Fru Lundberg gick husesyn med mig i hälarna.

– Här i rummet ska parketten bonas varannan vecka med bonvax, och det måste hon göra knästående för att orka gnida in vaxet. Badrummet är det extra noga med. Där ska kakel, kar och tvättställ glänsa. Här i köket får hon ligga i kökssoffan. Vi har ingen jungfrukammare. Ingen har klagat förut.

En arbetsdag för ett hembiträde var lång och kunde innehålla många olika sysslor. Innan familjemedlemmarna steg upp, vilket skedde vid sjutiden, skulle alla deras ytterkläder och skor borstas. Sedan skulle de väckas med te, kaffe och choklad. Alla ville ha olika.

Klockan nio serverades en lätt frukost, klockan elva förmiddagskaffe, klockan ett lunch och vid tretiden eftermiddagskaffe. Middag serverades varje dag klockan fem och slutligen te klockan åtta på kvällen.

När teet var drucket, alla överkast på sängarna var avtagna och allting var ordnat för natten, var vi fria.

Källor:

Berggren, Rut. Erikas dagbok. Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2001.

Hembiträdet berättar: om liv och arbete i borgerliga familjer i början av 1900-talet: uppteckningar ur Kulturhistoriska undersökningens arkiv, Nordiska museet. Stockholm: Nordiska museet, 1975.

Faktaruta: Hembiträdets bakgrund och arbete

Hembiträden rekryterades ofta från landsbygden. Unga flickor från landet var särskilt efterfrågade.

Den vanligaste åldern för ett hembiträde var 14–19 år.

Man kunde få arbete genom platsannonser, släktingar, kontakter eller arbetsförmedlingen.

Det var vanligt att vara anställd ett eller två år på samma ställe, men det fanns också hembiträden som stannade många år hos samma arbetsgivare. En vanlig arbetsgivare var en tjänstemannafamilj.

Arbetsdagen började ofta omkring klockan sju på morgonen. Arbetsdagar på upp till tolv timmar var inte ovanliga. Om arbetsgivaren hade gäster kunde arbetet fortsätta ända till sent på natten. Ofta hade hembiträdet en ledig eftermiddag eller kväll i veckan. Ibland kunde hon också ha en helledig söndag en gång i månaden.

Många hembiträden bodde hemma hos arbetsgivaren. I vissa hem fanns ett särskilt litet rum för hembiträdet, en jungfrukammare. I andra hem fick hon sova i köket eller i ett annat enkelt utrymme. Om arbetsgivaren hade ett sommarnöje kunde hembiträdet behöva följa med dit och arbeta även där.

På 1930-talet kunde lönen variera mycket, från omkring 10 till 75 kronor i månaden. En vanlig lön var cirka 50 kronor, men den berodde ofta på erfarenhet. Till jul kunde hembiträdet ibland få en extra slant.

Arbetskläderna kunde vara en blå klänning med vitt förkläde till vardags. Vid finare tillfällen kunde hembiträdet bära svart klänning med förkläde och krås.

I arbetsuppgifterna ingick ofta städning, tvätt, sko- och klädvård, bakning och matlagning. I mer välbärgade familjer kunde det också finnas en kokerska som ansvarade för matlagningen.

När hembiträdet slutade sin anställning fick hon ofta ett betyg från arbetsgivaren. Ett gott betyg var mycket viktigt för att kunna få nästa arbete.

Uppgift A

Ta reda på vad orden betyder.

Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- bona
- husesyn
- jungfrukammare
- hembiträde
- tjänstemannafamilj
- arbetsbetyg

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Svea Nilsson och faktarutan om hembiträden.

1. Hur bemöts Svea av den blivande arbetsgivaren?
2. Vad säger texten om skillnaden mellan arbetsgivaren och hembiträdet?
3. Vilka arbetsuppgifter nämns i berättelsen?
4. Hur kunde en vanlig arbetsdag se ut för ett hembiträde?
5. Hur mycket fritid verkar ett hembiträde ha haft?
6. Hur såg hembiträdets lön och trygghet ut?
7. Varför var arbetsbetyget från arbetsgivaren så viktigt?
8. Vilka rättigheter och begränsningar hade Svea i sitt arbete?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Vad betyder "ett bättre liv" i Sveas berättelse? Handlar det om arbete, lön, trygghet, frihet, respekt eller något annat?
2. Varför tror du att många unga kvinnor arbetade som hembiträden under 1930-talet?
3. Hur tror du att Sveas möjligheter hade sett ut om hon hade varit en ung man i samma ålder?
4. Vilka skillnader finns mellan att bo på sin arbetsplats, som många hembiträden gjorde, och att gå hem efter arbetsdagens slut?

Elof Andersson, gatsopare

Elof föddes 1850 i Dalsland och växte upp som barnhemsbarn. När han var tolv år flyttade han till Stockholm. Det var en stad som växte snabbt. Många människor flyttade dit från landsbygden för att söka arbete, men staden hade också stora problem med smuts, sopor och latrin.

Elofs första arbete i Stockholm var som vaskare av latrintunnor. Latrin var innehållet från stadens dass och avträden. Innan vattenklosetter blev vanliga behövde latrintunnor hämtas, tömmas, rengöras och transporteras bort. Det var ett smutsigt, tungt och lågt värderat arbete, men samtidigt helt nödvändigt för att staden skulle fungera.

På 1800-talet var renhållningen i Stockholm ett stort problem. När staden växte blev mängden sopor, latrin och hästspillning svår att hantera. Stockholms renhållningsverk grundades 1859 för att organisera sophämtning, tömning av latrintunnor och daglig sopning av gatorna. Arbetet utfördes bland annat med häst och vagn.

Efter några år avancerade Elof från att vaska latrintunnor till att arbeta som latrintömmare. Det innebar att han kom ännu närmare ett av stadens mest nödvändiga men minst uppskattade arbeten. Latrinkärnen kunde samlas in från gårdar och avträden och föras vidare till uppsamlingsplatser. Från mitten av 1800-talet användes bland annat Fjäderholmarna som omlastningsplats för latrinavfall från Stockholm. Därifrån kunde en del av avfallet föras vidare och användas som gödsel.

Senare blev Elof gatsopare. Som gatsopare arbetade han med att hålla stadens gator rena från smuts, sopor och hästspillning. Det var ett fysiskt tungt arbete som behövde göras i alla väder. Före bilarna var hästar en viktig del av stadens transporter, och det gjorde också renhållningen till en ständig uppgift.

Elof gifte sig med Märta Stina, en klok och handlingskraftig kvinna som arbetade som tidningsbud. Att bära ut tidningar var kanske inte ett välbetalt arbete, men det var en del av den nya stadens informationsflöde. Elof och Märta Stina fick en dotter. Dottern fick i sin tur tre barn: Dag, Saga och Stina. Den yngsta, femåriga Stina, var Elofs särskilda favorit.

Elof var skötsam och måttlig med spriten. Under 1800-talet och början av 1900-talet var alkohol en stor samhällsfråga, särskilt inom arbetarklassen. Att vara nykter eller måttlig kunde ses som ett tecken på ansvar, skötsamhet och respektabilitet. Elof var engagerad i arbetarrörelsen. För många arbetare handlade arbetarrörelsen inte bara om högre lön, utan också om värdighet, rättigheter, rösträtt och möjlighet att påverka samhället. Arbetarrörelsen blev en av Sveriges viktigaste folkrörelser och bestod både av facklig och politisk organisering. Elof hade också en stark bildningstörst. Han var särskilt intresserad av filosofi och engelska språket. Han ville inte bara arbeta och försörja sig, utan också förstå världen bättre. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet växte folkbildningen fram ur bland annat arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen. Människor samlades för att läsa, diskutera och lära sig mer för att kunna påverka sina egna liv och samhället.

Källa: Personen är inspirerad från olika källor, såsom Stockholmskällan. Diverse artiklar om Stockholms historia, bland annat "Sopornas Stockholm 1900-talet till i dag". Stockholms stad.

Faktaruta: Sophantering och renhållning

När Stockholm växte under 1800-talet blev sopor, latrin och smuts ett allt större problem. På gårdarna vid bostadshusen fanns ofta en grävd grop där man samlade köksavfall, sopor, latrin och djurspillning. Där kunde grisar böka efter föda. Varje fastighetsägare ansvarade för att tömma gropan. Innehållet kunde användas som gödsel i egna eller andras odlingar. Innan det fanns ett organiserat renhållningsverk tömdes latrin på särskilda platser som staden anvisade. I Stockholm användes bland annat platser som "Träsket", vid nuvarande Jarlapan, och "Katthavet", vid nuvarande Berzelii park. Arbetet utfördes ofta av fattiga kvinnor och andra socialt utsatta personer. De kunde kallas "pudrettmadammer" eller, med ett nedsättande uttryck, "skitbärarkärringar".

År 1849 köpte Stockholms stad Fjäderholmarna för att kunna forsla dit latrinavfall. Avfallet användes sedan som gödsel av lantbrukare i skärgården och vid Mälaren. Efter några år upphörde detta, bland annat på grund av lukten.

År 1859 inrättades ett renhållningsverk i Stockholm. Det fick ansvar för latrintömning och gaturengöring. Att köra runt och hämta latrin i tunnor kallades budning och utfördes ofta på nätterna. De som arbetade med detta kallades budare. I tunnorna kunde det också hamna annat än latrin, till exempel glas, trasigt porslin, trasor och gamla kläder. Ibland tog renhållningsarbetarna vara på sådant som kunde användas igen.

På 1860-talet började många lägenheter få avloppsledningar för gråvatten. Gråvatten är smutsigt vatten från till exempel disk, tvätt och personlig hygien, men inte från toaletter. Avloppsledningarna mynnade ofta direkt ut i sjöar och vattendrag utan rening.

År 1902 tog stadens renhållningsverk över städningen av gator och torg. Arbetet omfattade bland annat gatusopning, gatuvattning, snöröjning, sandning, rensning av kloakbrunnar och rengöring av urinoarer. Att forsla bort hästgödsel var också en mycket stor arbetsuppgift, eftersom hästar fortfarande användes för transporter i staden.

Vid 1900-talets början fanns vattentoaletter i vissa bostäder i Stockholm, men torrdass var fortfarande vanligast. De tidiga vattentoaletterna var ofta kopplade till septiktankar som behövde tömmas regelbundet.

Renhållningen handlade inte bara om att få bort avfall. Avfallet kunde också användas. År 1903 sålde Renhållningsverket olika typer av naturgödsel, till exempel sopgödsel, pudrett och latrin. Pudrett var en blandning av latrin och torvströ som kunde användas som gödsel. År 1907 infördes en form av sopsortering. Hushållens avfall skulle delas upp i gödselsopor, som kunde användas som gödsel, och skräpsopor, som brändes. Detta krav upphörde 1927. Under perioden 1920–1950 ersattes hästarna gradvis av motorfordon. Det gjorde att mängden hästspillning på gatorna minskade. Från 1950-talet sköttes allt mer av renhållningen med maskiner.

På 1930-talet började staden också rena avloppsvatten i nya bostadsområden, först mekaniskt och genom slamavskiljning. Det var ett steg mot ett mer modernt system för avlopp och renhållning.

Uppgift A

Ta reda på betydelsen av följande ord.
Skriv en kort förklaring till varje begrepp.

- kloak
- latrin
- gatsopare
- renhållning
- gråvatten
- sopsortering

Uppgift B

Svara på frågorna med hjälp av livsberättelsen om Elof Andersson och faktarutan om sophantering.

1. Vilka olika arbeten hade Elof under sitt liv?
2. Vad var latrin, och varför behövde den hämtas och transporteras bort?
3. Varför var arbetet som vaskare, latrintömmare och gatsopare viktigt för staden?
4. Vilka skillnader finns mellan torrdass, septiktank och modern vattentoalett?
5. Hur förändrades renhållningen när hästar ersattes av motorfordon?
6. Var finns kvinnorna i Elofs berättelse? Vilka roller har de?
7. Elof var engagerad i arbetarrörelsen och intresserad av bildning. Vad säger det om hans syn på ett bättre liv?
8. Vilka källor kan en berättelse om en gatsopare bygga på? Vad kan vara svårt att veta om personer ur arbetarklassen?

Uppgift C

Diskutera i par, grupp eller helklass.

1. Varför är renhållning och avfallshantering viktigt för hälsa, miljö och stadsliv?
2. Sopsortering är inte något nytt. Vilka likheter och skillnader finns mellan sopsortering i början av 1900-talet och i dag?
3. Vilka problem kan uppstå om rika länder exporterar avfall till fattigare länder?
4. Vad betyder "ett bättre liv" i Elofs berättelse? Handlar det om arbete, trygghet, bildning, rättigheter, renare stad eller något annat?

Avslutande uppgift

Diskutera i helklass när eleverna har arbetat färdigt med livsberättelserna.

Vad var och är ett bättre liv?

- Prata om olika personer ur materialet. Jämför vad "ett bättre liv" betydde för dem. Handlade det om pengar, trygghet, utbildning, frihet, hälsa, respekt, rösträtt eller något annat? Vilka möjligheter och hinder hade de olika personerna?
- Jämför dåtidens samhälle med dagens samhälle. Vad är viktigast för dig eller för människor i dag för att få ett bättre liv?

Koppling till läroplaner

Materialet kan kopplas till följande delar av kursplaner och ämnesplaner. Urvalet nedan visar särskilt tydliga beröringspunkter.

Åk 7–9 (Lgr 22)

Historia

Samhällsomvandlingar: framväxten av civilisationer och industrisamhällen

- Industrialiseringen i Europa och Sverige. Olika orsaker till industrialiseringen och konsekvenser av denna för människor och miljö.
- Revolutioner och framväxten av nya idéer, samhällsklasser och politiska ideologier.
- Tolkning av historiska källor från någon tidsperiod och granskning utifrån källkritiska kriterier.
- Värdering av källornas relevans utifrån historiska frågor.

Demokratisering och ökad globalisering, cirka 1900 till nutid

- Demokratiseringen i Sverige och framväxten av välfärdssamhället.
- Bildandet av politiska partier, nya folkrörelser, till exempel kvinnorörelsen, och kampen för allmän rösträtt för kvinnor och män.
- Kontinuitet och förändring i synen på kön, jämställdhet och sexualitet.
- Kontinuitet och förändring med utgångspunkt i långa historiska linjer kring levnadsvillkor, migration och makt.

Hur historia används och historiska begrepp

- Exempel på hur 1800- och 1900-talet kan avläsas i våra dagar genom traditioner, namn, språkliga uttryck, byggnader, städer och gränser.
- Hur historia kan användas för att skapa eller stärka gemenskaper, till exempel inom familjen, föreningslivet, organisationer och företag.
- Hur historia kan användas för att förstå hur den tid som människor lever i påverkar deras villkor och värderingar.
- Vad begreppen kontinuitet och förändring, förklaring, källkritik och identitet betyder och hur de används i historiska sammanhang.

Samhällskunskap

Individer och gemenskaper

- Människors identiteter, ekonomiska resurser och möjligheter i samhället och hur dessa kan påverkas av bland annat socioekonomisk bakgrund, kön, ålder och etnicitet.

Historia nivå 1a1

- Översikt över industrialisering samt framgångar och motgångar för demokratisering i olika delar av världen från upplysningstiden till nutid.
- Konsekvenser av industrialisering och demokratisering, till exempel när det gäller resursfördelning, miljö, mänskliga rättigheter och jämställdhet.
- Historiskt källmaterial som speglar människors roll i samhällsförändringar.
- Olika perspektiv utifrån till exempel social bakgrund, generation, kön och sexualitet.

Historia nivå 1a2

- Industrialisering samt framgångar och motgångar för demokratisering i Sverige från upplysningstiden till nutid.
- Konsekvenser av industrialisering och demokratisering när det gäller till exempel resursfördelning, miljö, mänskliga rättigheter och jämställdhet.
- Historiskt källmaterial som visar hur kvinnor och män försökt förändra sin egen eller andras situation.

Historia nivå 1b

- Industrialisering och demokratisering under 1800- och 1900-talen i Sverige och globalt.
- Viktiga globala förändringsprocesser och händelser, till exempel migration, resursfördelning, teknisk utveckling, mänskliga rättigheter och jämställdhet.
- Historiskt källmaterial som speglar människors roll i politiska konflikter, kulturella förändringar eller kvinnors och mäns försök att förändra sin egen eller andras situation.
- Tolkning och användning av olika slags källmaterial i digital och annan form.

Bildförteckning

Omslagsbild

Guldsmedshuset, Skansen. Foto: Alex Hinchcliffe/Skansen.

Sida 3

Interiör från Mekaniska verkstaden, Skansen. Foto: Skansen.

Sida 4

Arbetslag från Trummelsbergs bruk i Fagersta, 1890. Fotograf okänd. Public domain.

Kopparverksarbetare i Åtvidaberg, 1900. Foto: Johan Emanuel Thorin. Public domain.

Sida 5

Exteriör från Mekaniska verkstaden, Skansen. Foto: Marie Andersson/Skansen.

Sida 8

Interiör från Mekaniska verkstaden, Skansen. Foto: Skansen.

Sida 11

Farewell to Home – utvandrare från Sverige, 1905, på väg mot England och Amerika. Public domain.

Sida 14

Interiör från Snickerifabriken, Skansen. Foto: Alex Hinchcliffe/Skansen.

Sida 19

Interiör från Mekaniska verkstaden, Skansen. Foto: Jesper Norberg/Skansen.

Sida 22

Boktryckargården, Skansen. Foto: Marie Andersson/Skansen.